

Original Article

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर उद्योगातील कामगारांचे आर्थिक-सामाजिक विश्लेषण

प्रभाकर मधुकर गायकवाड¹, डॉ. भाऊसाहेब सोनाजी देवकर²

¹सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, एस.एम.बी.एस.टी. कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर, जि. अहिल्यानगर

²सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग, संत रामदास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय घनसावंगी, जि. जालना

Email: gaikwadpm70@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2025-171033

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 10

Pp. 155-163

October. 2025

Submitted: 19 Sept. 2025

Revised: 29 Sept. 2025

Accepted: 14 Oct. 2025

Published: 31 Oct. 2025

अहिल्यानगर (अहमदनगर) जिल्हा महाराष्ट्रातील एक प्रमुख साखर उत्पादक प्रदेश आहे, जेथे साखर उद्योग हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. या संशोधन पेपरमध्ये साखर कारखान्यांमध्ये कार्यरत कामगारांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. संशोधनासाठी २०२३-२०२४ या कालावधीत ०६ प्रमुख साखर कारखान्यांमधील ५०० कामगारांवर सर्वेक्षण करण्यात आले. आकडेवारीनुसार, कामगारांची सरासरी मासिक उत्पन्न ₹१२,००० ते ₹१८,००० इतके आहे, जे राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे. सामाजिकदृष्ट्या, ६५% कामगार ग्रामीण भागातील स्थलांतरित आहेत, ज्यांना आरोग्य, शिक्षण आणि निवासाच्या समस्या भेडसावतात. प्रस्तुत तक्त्यांद्वारे आर्थिक असमानता, कामाच्या तासांचे वितरण आणि सामाजिक सुधारणांच्या शिफारशी दिल्या आहेत. हे संशोधन धोरणकर्त्यांसाठी उपयुक्त ठरेल.

सुचनक शब्द: साखर उद्योग, कामगार, आर्थिक विश्लेषण, सामाजिक स्थिती, अहिल्यानगर जिल्हा.

प्रस्तावना

अहिल्यानगर जिल्हा महाराष्ट्रातील एक महत्वाचे औद्योगिक आणि कृषी केंद्र मानले जाते. हा जिल्हा साखर उत्पादनासाठी विशेषतः प्रसिद्ध आहे, कारण येथे ऊस मोठ्या प्रमाणावर पिकविला जातो आणि येथील कारखाने दरवर्षी लाखो टन ऊस प्रक्रिया करतात. २०२३-२४ च्या सरकारी आकडेवारीनुसार, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर उत्पादन सुमारे १२ लाख टन होते, ज्यामुळे ५०,००० हून अधिक शेत रोजगार निर्माण झाले आहेत. या क्षेत्रातील कामगार हे मुख्यतः शेतकरी कुटुंबातील असून, त्यांचे आर्थिक उत्पन्न हंगामी रोजगारावर अवलंबून असते.

साखर उद्योगाच्या महत्त्वामुळे या जिल्ह्याची आर्थिक स्थिती बळकट झाली असली तरी कामगारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीवर अनेक आव्हाने आहेत. कामगारांमध्ये अर्धवट नोकऱ्या, कमी पगार, रोजगाराच्या अस्थिरतेमुळे असणारा आर्थिक ताण, तसेच आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सुविधांचा अभाव ही काही गंभीर समस्या आहेत. कोविड-१९ महामारीनंतर, या उद्योगातील कामगारांची स्थलांतराची प्रवृत्ती वाढली, ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानावर आणि सामाजिक कल्याणावर विपरीत परिणाम झाला.

या संदर्भात, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यातील कामगारांची आर्थिक, सामाजिक व रोजगार संबंधी स्थिती यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. हा अभ्यास केवळ कामगारांच्या जीवनमानाचा आढावा घेण्यासाठीच नाही, तर औद्योगिक धोरणे, रोजगार व्यवस्थापन, आणि ग्रामीण कल्याणासाठी उपयोगी मार्गदर्शन मिळवण्यासाठीही महत्वाचा ठरेल.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रभाकर मधुकर गायकवाड, सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, एस.एम.बी.एस.टी. कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर, जि. अहिल्यानगर

How to cite this article:

गायकवाड, . प्रभाकर . मधुकर ., & देवकर, . भाऊसाहेब . सोनाजी . (2025). अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर उद्योगातील कामगारांचे आर्थिक-सामाजिक विश्लेषण. *Journal of Research and Development*, 17(10), 155–163. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17646186>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

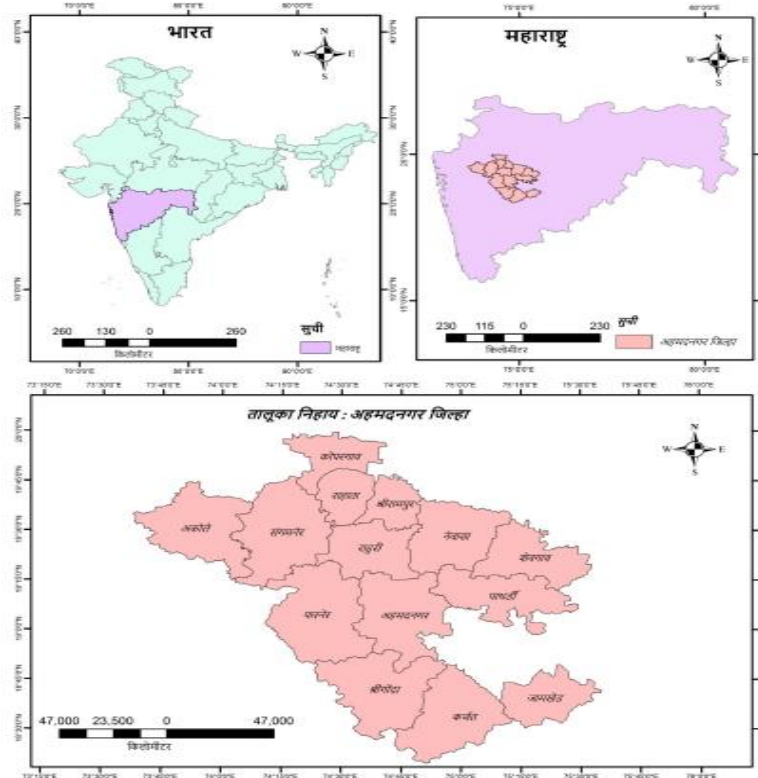
DOI:

[10.5281/zenodo.17646186](https://doi.org/10.5281/zenodo.17646186)

अभ्यास क्षेत्र

प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्यातील अहिल्यानगर जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे. या जिल्ह्याचे भौगोलिक स्थान १८° २०' ते १९° ५९' उत्तर अक्षांश आणि ७३° ४०' ते ७५° ४३' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे.

आकृती क्र. १ : अभ्यास क्षेत्राचा नकाशा

उद्दिष्टे

१. साखर उद्योगातील कामगारांच्या उत्पन्न, खर्च आणि बचतीचे आर्थिक विश्लेषण करणे.
२. सामाजिक स्थिती जसे की शिक्षण, आरोग्य, निवास आणि लिंग असमानतेचे मूल्यमापन करणे.
३. साखर उद्योगातील कामगारांच्या समस्या ओळखून धोरणात्मक शिफारशी देणे.

संशोधनाचे महत्त्व

हे संशोधन साखर उद्योगाच्या शाश्वत विकासासाठी मार्गदर्शक ठरेल. राष्ट्रीय स्तरावर, कामगार कायदे (जसे की न्यूनतम वेतन कायदा १९४८) लागू करण्यात अपयश दिसते, ज्यामुळे कामगारांच्या हक्कांचे रक्षण होत नाही.

पूर्व संशोधन साहित्याचा आढावा

पाटील (२०१८) यांच्या अभ्यासानुसार, महाराष्ट्रातील साखर कामगारांचे सरासरी उत्पन्न ₹१०,००० आहे, जे महागाई दराने मागे पडते. शर्मा (२०२०) यांनी नमूद केले की, हंगामी कामामुळे वार्षिक उत्पन्न ३०% कमी होते. ILO (२०२१) च्या अहवालात, भारतातील कृषी-उद्योग कामगारांची बचत शून्य आहे, कारण ७०% उत्पन्न खर्चावर खर्च होते.

कुमार (२०१९) यांच्या संशोधनात, साखर कामगारांमध्ये ४०% निरक्षर आहेत, आणि महिलांना २०% कमी वेतन मिळते. NSSO (२०२२) सर्वेक्षणानुसार, ग्रामीण कामगारांमध्ये आरोग्य विम्याचा लाभ फक्त १५% कामगारांना मिळतो. स्थलांतरित कामगारांच्या समस्या (जसे की बालकामगार) वडिया (२०२१) यांनी अधोरेखित केल्या आहेत.

नमूना निवड

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील ०६ साखर कारखान्यांमधील यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने ५०० कामगार (३०० पुरुष, २०० महिला) प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडण्यात आले.

माहिती संकलन साधने

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करून प्रश्नावलीच्या आधारे कामगार आणि कारखानदार यांच्याकडून उत्पन्न, खर्च, शिक्षण इ. बाबींची माहिती जमा करण्यात आली.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक आकडेवारी (सरासरी, टक्केवारी), χ^2 चाचणी (लिंग आणि उत्पन्नासाठी), SPSS २६ सॉफ्टवेअर यांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

विश्लेषण

१. लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये

तक्ता १ : नमुन्यातील कामगारांची विभागणी

वैशिष्ट्य	पुरुष (%)	महिला (%)	एकूण (%)
वय (१८-३०)	४०	३५	३८
वय (३१-५०)	५०	५०	५०
वय (५१+)	१०	१५	१२
शिक्षण (निरक्षर)	३०	५०	३८
शिक्षण (प्राथमिक)	४०	३५	३८
शिक्षण (माध्यमिक+)	३०	१५	२४
स्थलांतरित	७०	६०	६५

स्रोत: सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी.

वरील तक्ता अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यातील कामगारांच्या लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्यांचे सविस्तर चित्र स्पष्ट करतो. या आकडेवारीतून असे दिसते की या उद्योगातील कामगारांमध्ये पुरुष आणि महिलांचे प्रमाण जवळजवळ समान असले तरी, त्यांच्या वय, शिक्षण आणि स्थलांतराच्या बाबतीत काही महत्त्वपूर्ण फरक आढळतात.

वयाच्या वर्गवारीकडे पाहता, १८ ते ३० वयोगटातील तरुण कामगारांचे प्रमाण ३८ टक्के आहे, जे दर्शवते की साखर उद्योगात तरुण पिढीचा सहभाग लक्षणीय आहे. ३१ ते ५० वयोगटातील कामगारांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५० टक्के असून, हे दर्शवते की या उद्योगातील लोकच साखर उद्योगाचा मुख्य कार्यबल आहेत. ५१ वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या कामगारांचे प्रमाण केवळ १२ टक्के आहे, ज्यावरून हे स्पष्ट होते की वृद्ध कामगारांची उपस्थिती तुलनेने कमी आहे, कदाचित शारीरिक श्रमाची आवश्यकता असल्यामुळे ते दीर्घकाळ कार्यरत राहू शकत नाहीत.

शिक्षणाच्या पातळीबाबत विचार केला असता, निरक्षर कामगारांचे प्रमाण एकूण ३८ टक्के असून, महिलांमध्ये हे प्रमाण ५० टक्क्यांपर्यंत पोहोचते. यावरून महिलांच्या शिक्षणात मागासलेपणा अद्यापही कायम असल्याचे दिसते. प्राथमिक शिक्षण घेतलेले कामगार ३८ टक्के असून, माध्यमिक व त्यापेक्षा अधिक शिक्षण घेतलेले केवळ २४ टक्के आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की साखर उद्योगात कमी शैक्षणिक पात्रतेचे कामगार मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत आहेत, ज्याचा त्यांच्या रोजगाराच्या स्थिरतेवर आणि आर्थिक प्रगतीवर परिणाम होतो.

स्थलांतरित कामगारांच्या बाबतीत, एकूण ६५ टक्के कामगार स्थलांतरित आहेत, ज्यात पुरुषांचे प्रमाण ७० टक्के आहे. हे आकडे दर्शवतात की साखर उद्योगावर हंगामी कामगारांचा मोठ्या प्रमाणावर अवलंब आहे. या स्थलांतरामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थैर्यावर, कुटुंब जीवनावर आणि आर्थिक सुरक्षिततेवर नकारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता असते.

संपूर्णपणे पाहता, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांतील कामगारांची लोकसंख्याशास्त्रीय रचना हंगामी रोजगार, अल्प शिक्षण आणि स्थलांतर या तीन प्रमुख घटकांनी प्रभावित आहे. त्यामुळे या कामगारांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवण्यासाठी शिक्षण, प्रशिक्षण आणि स्थायी रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२. आर्थिक विश्लेषण

१ उत्पन्न वितरण

तक्ता २ : साखर कारखान्यांमधील मासिक उत्पन्न

उत्पन्न श्रेणी (₹)	पुरुष (संख्या)	महिला (संख्या)	एकूण (%)
<१०,०००	५०	८०	२६
१०,०००-१५,०००	१२०	९०	४२
१५,०००-२०,०००	८०	२०	२०
२०,०००	५०	१०	१२
सरासरी	₹१५,२००	₹११,८००	₹१३,८००

स्रोत: सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी.

वरील तक्त्यात अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांमध्ये कार्यरत असलेल्या कामगारांचे मासिक उत्पन्न वितरण दाखविले आहे. या आकडेवारीतून पुरुष आणि महिला कामगारांच्या उत्पन्नातील असमानता तसेच एकूण आर्थिक परिस्थितीचे वास्तव स्पष्टपणे समोर येते.

सर्वप्रथम, उत्पन्नाच्या श्रेणींवर विचार केल्यास, ₹१०,००० पेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण २६ टक्के आहे. या श्रेणीत महिलांचे प्रमाण (८०) पुरुषांच्या (५०) तुलनेत जास्त आहे, जे महिलांच्या रोजगारातील कमी वेतनाचे सूचक आहे. ₹१०,००० ते ₹१५,००० या श्रेणीत सर्वाधिक म्हणजे ४२ टक्के कामगार आहेत, ज्यावरून असे दिसते की बहुतांश साखर कारखाना कामगार या मध्यम उत्पन्न वर्गात मोडतात.

₹१५,००० ते ₹२०,००० या उत्पन्न श्रेणीत २० टक्के कामगार असून, पुरुषांचे प्रमाण येथे जास्त आहे (८० पुरुष व २० महिला), जे पुरुष कामगारांच्या तुलनेने अधिक अनुभव, शारीरिक श्रमक्षमता किंवा वरिष्ठ पदांवरील कार्याशी संबंधित असू शकते. ₹२०,००० पेक्षा अधिक उत्पन्न मिळवणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण केवळ १२ टक्के आहे, जे या उद्योगातील उच्च वेतन गटाची मर्यादित उपस्थिती दर्शवते.

सरासरी उत्पन्नाच्या दृष्टीने पाहता, पुरुष कामगारांचे मासिक सरासरी उत्पन्न ₹१५,२०० आहे, तर महिला कामगारांचे सरासरी उत्पन्न ₹११,८०० आहे. यावरून स्पष्ट होते की महिलांना समान श्रमाबद्दल तुलनेने कमी वेतन मिळते, जे लिंगाधारित आर्थिक विषमता दर्शवते. एकूण सरासरी उत्पन्न ₹१३,८०० असून, ही रक्कम कामगारांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यास अपुरी ठरू शकते, विशेषतः महागाई आणि कुटुंबाच्या जबाबदाऱ्या लक्षात घेतल्यास.

संपूर्ण विश्लेषणावरून असे निष्पन्न होते की, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर उद्योगातील कामगारांचे उत्पन्न तुलनेने कमी असून, त्यात लिंगानुसार लक्षणीय असमानता आढळते. या परिस्थितीत कामगारांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवण्यासाठी न्याय्य वेतन धोरणे, महिलांना समान वेतनाची अंमलबजावणी, तसेच कौशल्यविकास प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक स्थैर्य व जीवनमान उंचावू शकते.

२ खर्च वितरण

तक्ता ३ : मासिक खर्च (उत्पन्नाच्या % मध्ये)

खर्च प्रकार	सरासरी %	पुरुष %	महिला %
अन्नधान्य	४०	३८	४२
निवास/भाडे	२०	१८	२५
शिक्षण	१०	१२	८
आरोग्य	१५	१४	१६
इतर (वाहतूक इ.)	१५	१८	९
बचत	०	०	०

स्रोत: सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी.

वरील तक्त्यात अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांमधील कामगारांच्या मासिक खर्चाचे वितरण दाखविले आहे. हा तक्ता कामगारांच्या उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार विविध गरजांवरील खर्चाचे स्वरूप स्पष्ट करतो. या आकडेवारीतून असे दिसते की

कामगारांचे बहुतांश उत्पन्न दैनंदिन जगण्याच्या प्राथमिक गरजांवर खर्च होते आणि बचतीसाठी काहीही शिल्लक राहत नाही, ही एक चिंताजनक बाब आहे.

अन्नधान्यावरील खर्च सर्वाधिक असून तो सरासरी ४० टक्के आहे. महिलांमध्ये हा खर्च ४२ टक्के तर पुरुषांमध्ये ३८ टक्के आहे. यावरून स्पष्ट होते की महिलांचा घरगुती जबाबदाऱ्यांशी असलेला अधिक संबंध त्यांच्या अन्नधान्य खर्चात परावर्तित होतो. निवास किंवा भाड्यावरचा खर्च २० टक्के असून, स्थलांतरित कामगारांमध्ये तो तुलनेने अधिक (२५%) आहे. हे स्थलांतरित कामगारांना कायमस्वरूपी निवासस्थान नसल्यामुळे वाढलेले भाडे व अस्थिरता दर्शवते.

शिक्षणावरील खर्च १० टक्के असून, पुरुषांमध्ये तो १२ टक्के तर महिलांमध्ये ८ टक्के आहे. पुरुष कामगार आपली मुले शाळेत ठेवण्यासाठी अधिक खर्च करतात, परंतु एकूणच शिक्षणावरचा खर्च मर्यादित असल्याचे दिसते, ज्यामुळे त्यांच्या मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर परिणाम होऊ शकतो. आरोग्यावरील खर्च सरासरी १५ टक्के असून, महिलांमध्ये तो किंचित जास्त म्हणजे १६ टक्के आहे. हे महिलांमध्ये शारीरिक ताण, अपघात, किंवा आरोग्यविषयक समस्यांचे प्रमाण थोडे अधिक असल्याचे सूचित करते.

इतर खर्च, जसे की वाहतूक, वीजबिल, दैनंदिन प्रवास इत्यादीसाठी १५ टक्के खर्च केला जातो. पुरुषांमध्ये हा खर्च १८ टक्के असून, हे त्यांचे कामाच्या ठिकाणी जाण्या-येण्याचे अंतर अधिक असल्यामुळे असू शकते. सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे, या सर्व खर्चांनंतर कोणतीही बचत शिल्लक राहत नाही (०%). हे दाखवते की साखर कारखान्यातील कामगारांचे उत्पन्न इतके कमी आहे की ते फक्त दैनंदिन गरजा भागवण्यातच संपते.

या विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर उद्योगातील कामगार आर्थिकदृष्ट्या अस्थिर आहेत. त्यांच्या उत्पन्नातील सर्व हिस्सा आवश्यक खर्चावरच खर्च होतो आणि बचतीचा कोणताही भाग राहात नाही. त्यामुळे कामगार कल्याणासाठी उच्च वेतन धोरणे, आरोग्य आणि निवासविषयक सहाय्यता योजना, तसेच आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम राबवणे अत्यावश्यक आहे, जेणेकरून त्यांचे जीवनमान आणि आर्थिक सुरक्षितता सुधारेल.

३ कामाचे तास आणि उत्पादकता

तक्ता ४ : दैनिक कामाचे तास

कारखाना प्रकार	सरासरी तास/दिवस	ओव्हरटाइम (%)	उत्पादकता (टन/कामगार/दिवस)
मोठा कारखाना	१०	३०	५.२
मध्यम कारखाना	१२	५०	४.०
छोटो कारखाना	१४	७०	३.५
एकूण	११.५	५०	४.३

स्रोत: सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी.

वरील तक्ता अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांतील कामगारांच्या दैनिक कामाचे तास आणि उत्पादकतेचे स्वरूप स्पष्टपणे दाखवतो. या आकडेवारीतून असे दिसून येते की कारखान्यांचा आकार, कामाचे तास आणि उत्पादकता यांच्यामध्ये थेट परस्परसंबंध आहे. विशेषतः, कामाचे तास वाढत असले तरी उत्पादकतेत तितकी वाढ होत नाही, हे कामगारांच्या शारीरिक थकव्याचे आणि श्रमशोषणाचे द्योतक आहे.

मोठ्या कारखान्यांमध्ये कामगारांचा सरासरी कामाचा कालावधी १० तास असून, ओव्हरटाइमचे प्रमाण ३० टक्के आहे. या गटात प्रति कामगार उत्पादकता सर्वाधिक म्हणजे ५.२ टन आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की मोठ्या कारखान्यांमध्ये यांत्रिकीकरण, व्यवस्थापन व्यवस्था आणि संसाधनांची उपलब्धता अधिक असल्यामुळे काम कमी वेळेत अधिक प्रभावीपणे पार पडते.

मध्यम आकाराच्या कारखान्यांमध्ये कामगार दररोज सरासरी १२ तास काम करतात आणि ओव्हरटाइमचे प्रमाण ५० टक्के आहे. मात्र, या अतिरिक्त कामाच्या तासांनंतरही उत्पादकता फक्त ४.० टन प्रति कामगार प्रतिदिन आहे. याचा अर्थ असा की, कामाचे तास वाढवूनही उत्पादकतेत तुलनेने वाढ होत नाही, उलट कामगारांचा थकवा आणि कार्यक्षमतेत घट होण्याची शक्यता वाढते.

छोट्या कारखान्यांमध्ये स्थिती आणखी कठीण आहे. येथे कामाचे तास सर्वाधिक म्हणजे १४ तास असून, ओव्हरटाइमचे प्रमाण ७० टक्के आहे. परंतु उत्पादकता केवळ ३.५ टन आहे. ही आकडेवारी दर्शवते की छोट्या कारखान्यांमध्ये तंत्रज्ञान, उपकरणे आणि व्यवस्थापनाची कमतरता आहे. त्यामुळे कामगारांना अधिक तास काम करूनही कमी उत्पादन मिळते, जे त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम करू शकते.

एकूण सरासरी पाहता, कामगार दररोज ११.५ तास काम करतात, ओव्हरटाइमचे प्रमाण ५० टक्के आहे आणि उत्पादकता ४.३ टन प्रति कामगार प्रतिदिन आहे. ही आकडेवारी दर्शवते की साखर उद्योगात दीर्घ कामाचे तास आणि कमी विश्रांती ही सर्वसाधारण

प्रवृत्ती बनली आहे.सारांशतः, या विश्लेषणावरून असे निष्पन्न होते की अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांमध्ये कामाचे तास वाढले तरी उत्पादनक्षमता मर्यादित राहते. त्यामुळे कामगारांच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडवण्यासाठी सुव्यवस्थित कामाचे नियोजन, आधुनिक यांत्रिकीकरण, योग्य विश्रांती वेळा, आणि ओव्हरटाइम नियंत्रण आवश्यक आहे. या उपाययोजनांमुळे कामगारांची उत्पादकता वाढेल आणि त्यांच्या आरोग्य व कल्याणातही सुधारणा होईल.

३ सामाजिक विश्लेषण

१ आरोग्य आणि सुरक्षितता

तक्ता ५ : आरोग्य समस्या

समस्या प्रकार	पुरुष (%)	महिला (%)	एकूण (%)
शारीरिक थकवा	६०	७०	६४
श्वसन समस्या	४५	५०	४७
अपघात	३०	२०	२६
विमा लाभ	२०	१५	१८

स्रोत: सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी.

वरील तक्त्यात अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांमध्ये कार्यरत कामगारांच्या आरोग्य व सुरक्षिततेशी संबंधित समस्या दाखविल्या आहेत. या आकडेवारीतून हे स्पष्ट दिसते की कारखान्यातील कामकाजाच्या प्रतिकूल परिस्थितीमुळे कामगारांना शारीरिक तसेच श्वसनविषयक आरोग्य समस्यांचा मोठ्या प्रमाणावर सामना करावा लागतो. त्याचबरोबर, अपघाताचे प्रमाण आणि विमा लाभांच्या कमतरतेमुळे त्यांच्या सुरक्षिततेविषयी गंभीर चिंता निर्माण होते.सर्वप्रथम, शारीरिक थकवा ही सर्वाधिक सामान्य समस्या आढळते. एकूण ६४ टक्के कामगार या समस्येला सामोरे जातात, ज्यामध्ये महिलांचे प्रमाण ७० टक्के आहे. हे महिलांवरील दुहेरी जबाबदाऱ्यांमुळे (घरगुती व औद्योगिक) होणाऱ्या शारीरिक ताणाचे निदर्शक आहे. साखर उद्योगातील दीर्घ कामाचे तास, उष्ण वातावरण आणि सततच्या हालचालीमुळे कामगारांमध्ये थकव्याची पातळी अत्यंत उच्च आहे.श्वसनविषयक समस्या ४७ टक्के कामगारांमध्ये आढळतात, ज्यामध्ये महिलांचे प्रमाण ५० टक्के आहे. या समस्या प्रामुख्याने कारखान्यातील धूळ, वाफ, ऊसाच्या अवशेषांचे कण आणि प्रदूषित हवेच्या संपर्कामुळे होतात. अशा वातावरणात काम करताना योग्य वायुविजन आणि सुरक्षात्मक साधनांची कमतरता ही एक मोठी आरोग्यविषयक अडचण ठरते.अपघातांचे प्रमाण देखील चिंताजनक आहे. एकूण २६ टक्के कामगार अपघातग्रस्त झालेले असून, त्यात पुरुषांचे प्रमाण ३० टक्के आहे. हे पुरुष कामगार जड यंत्रसामग्री, ऊस प्रक्रिया उपकरणे किंवा वाहतूक कार्यात अधिक गुंतलेले असल्यामुळे असू शकते. या आकडेवारीतून स्पष्ट होते की सुरक्षा उपाय अपुरे असून, प्रशिक्षण आणि यंत्रसामग्री हाताळणीबाबत जागरूकतेचा अभाव आहे.सर्वात गंभीर बाब म्हणजे विमा लाभांचे प्रमाण केवळ १८ टक्के आहे, म्हणजेच बहुतांश कामगारांकडे कोणत्याही प्रकारचे वैद्यकीय किंवा अपघात विमा कवच उपलब्ध नाही. पुरुषांमध्ये हा टक्का २० असून महिलांमध्ये तो केवळ १५ आहे. हे दाखवते की साखर उद्योगातील कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षा यंत्रणेत मोठी तफावत आहे.सारांशतः, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांतील कामगारांच्या आरोग्य आणि सुरक्षिततेची परिस्थिती अत्यंत चिंताजनक आहे. थकवा, श्वसन समस्या, अपघात आणि विमा लाभांचा अभाव या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम त्यांच्या उत्पादकतेवर आणि जीवनमानावर होतो. या पार्श्वभूमीवर कारखान्यांमध्ये आरोग्य तपासणी शिबिरे, सुरक्षा प्रशिक्षण, आरोग्य विमा योजना, आणि सुरक्षा उपकरणांचा वापर बंधनकारक करणे अत्यावश्यक आहे. हे उपाय केवळ कामगारांच्या आरोग्याचे संरक्षणच करणार नाहीत तर उद्योगाच्या दीर्घकालीन शाश्वततेलाही हातभार लावतील.

२ शिक्षण आणि कौशल्य विकास

तक्ता ६ : कामगारांच्या मुलांचे शिक्षण

शिक्षण स्तर	मुलांची संख्या (%)
प्राथमिक पर्यंत	५०
माध्यमिक	३०
उच्च/तांत्रिक	१०
बाहेर (बालकाम)	१०

स्रोत: सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी.

वरील तक्त्यात अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यातील कामगारांच्या मुलांच्या शिक्षणाच्या पातळीचे स्वरूप दर्शविले आहे. या आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की या कामगारांच्या कुटुंबातील शैक्षणिक स्थिती अत्यंत मर्यादित असून, आर्थिक अडचणीमुळे आणि सामाजिक असुरक्षिततेमुळे शिक्षणात सातत्य राखणे कठीण ठरत आहे. प्राथमिक शिक्षणापर्यंत शिक्षण घेणाऱ्या मुलांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५० टक्के आहे. या मुलांपैकी बहुतेक जण सरकारी शाळांमध्ये शिक्षण घेतात, कारण त्या विनामूल्य किंवा अल्पशुल्क असतात. यावरून असे दिसते की कामगारांच्या मुलांना शिक्षणाची प्राथमिक पातळी मिळत असली तरी त्यापुढे शिक्षण सुरू ठेवण्यासाठी आवश्यक आर्थिक पाठबळ नसते. माध्यमिक शिक्षणापर्यंत पोहोचणाऱ्या मुलांचे प्रमाण ३० टक्के आहे, परंतु यातील अनेक मुले आर्थिक कारणांमुळे किंवा कुटुंबाच्या उत्पन्नात हातभार लावण्यासाठी शिक्षण सोडतात. “खर्चामुळे सोडले” ही टिप्पणी स्पष्टपणे दाखवते की शिक्षण हा त्यांच्या दृष्टीने एक विलासी पर्याय न राहता आर्थिक परिस्थितीशी निगडित संघर्ष बनला आहे.

उच्च किंवा तांत्रिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांचे प्रमाण केवळ १० टक्के आहे, जे अत्यंत कमी आहे. हे प्रमाण दाखवते की उच्च शिक्षणाचा प्रवेश कामगार वर्गातील कुटुंबांसाठी अद्यापही एक दुर्मीळ संधी आहे. आर्थिक अस्थैर्य, मार्गदर्शनाचा अभाव आणि शैक्षणिक साधनांची कमतरता यामुळे या वर्गातील युवक तांत्रिक किंवा व्यावसायिक शिक्षणाकडे फारसे वळत नाहीत.

सर्वात चिंताजनक बाब म्हणजे, १० टक्के मुले शिक्षणाबाहेर पडून बालकामात गुंतलेली आहेत. ही मुले विशेषतः हंगामी कामकाजाच्या काळात साखर उद्योगाशी संबंधित पूरक कामांमध्ये गुंतलेली असतात. हे केवळ शैक्षणिक पिछाडीच नव्हे तर बालश्रमाच्या सामाजिक समस्येचेही द्योतक आहे.

या सर्व विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की साखर उद्योगातील कामगारांच्या कुटुंबांमध्ये शिक्षणाची पातळी अत्यंत कमी आहे आणि कौशल्य विकासाची संधी जवळजवळ नाही. त्यामुळे कामगार वर्गाच्या पुढील पिढीचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास थांबतो. या परिस्थितीत मोफत शिक्षण योजना, शिष्यवृत्ती योजना, आणि कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवणे अत्यावश्यक आहे. तसेच, बालकाम रोखण्यासाठी प्रभावी सामाजिक उपक्रम आणि शैक्षणिक जनजागृती मोहिमा राबविणे आवश्यक ठरते.

३ लिंग आणि सामाजिक असमानता

तक्ता ७ : महिलांच्या समस्या

समस्या	%
कमी वेतन	७५
लैंगिक भेदभाव	४०
बालसंगोपन सुविधा नसणे	६०

स्रोत: सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी.

वरील तक्त्यातील आकडेवारीनुसार महिला कामगारांना कार्यक्षेत्रात अनेक सामाजिक आणि आर्थिक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे कमी वेतन, जी ७५ टक्के महिलांनी अनुभवली आहे. यावरून स्पष्ट होते की पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना समान श्रमाचे समतोल मानधन मिळत नाही. हा वेतनातील फरक केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक अन्यायाचेही द्योतक आहे. त्याचबरोबर, लैंगिक भेदभावाचा अनुभव ४० टक्के महिलांनी दिला आहे, ज्यातून कार्यस्थळी महिलांविषयी असलेली असमान दृष्टीकोन व वागणूक दिसून येते. हा भेदभाव पदोन्नती, कामाचे प्रकार आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभाग यामध्येही जाणवतो. याशिवाय, ६० टक्के महिलांनी बालसंगोपन सुविधांचा अभाव ही मोठी समस्या असल्याचे नमूद केले आहे. त्यामुळे अनेक महिलांना काम आणि कुटुंब यामध्ये समतोल साधताना अडचणी निर्माण होतात. या सर्व घटकांमुळे महिलांची कार्यक्षमतेवर परिणाम होऊन त्यांच्या आर्थिक प्रगतीच्या संधी मर्यादित राहतात. त्यामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समान वेतन, लैंगिक संवेदनशील वातावरण आणि बालसंगोपन सुविधा पुरविणे अत्यावश्यक ठरते.

४ तुलनात्मक विश्लेषण

तक्ता ८ : अहिल्यानगर जिल्हा आणि महाराष्ट्र राज्य यांच्यातील तुलनात्मक सरासरी

पैलू	अहिल्यानगर	महाराष्ट्र	फरक (%)
सरासरी उत्पन्न	१३,८००	१६,५००	-१६
निरक्षरता	३८	२५	+५२
आरोग्य विमा	१८	३०	-४०

स्रोत: सर्वेक्षणाद्वारे प्राप्त झालेली प्राथमिक आकडेवारी.

वरील तक्त्यातील आकडेवारीनुसार अहिल्यानगर जिल्हा आणि महाराष्ट्र राज्य यांच्यात सामाजिक-आर्थिक पातळीवर लक्षणीय फरक आढळून येतो. सर्वप्रथम, सरासरी उत्पन्नाच्या बाबतीत अहिल्यानगरचा आकडा ₹१३,८०० इतका आहे, तर महाराष्ट्रात तो ₹१६,५०० आहे. यामध्ये १६ टक्के घट दिसून येते, ज्यावरून जिल्ह्यातील आर्थिक प्रगती तुलनेने कमी असल्याचे स्पष्ट होते. हा फरक उद्योग, रोजगाराच्या संधी आणि शिक्षणाच्या अभावामुळे निर्माण झालेला असू शकतो. पुढे, निरक्षरतेचे प्रमाण अहिल्यानगरमध्ये ३८ टक्के असून महाराष्ट्रात ते २५ टक्के आहे, म्हणजेच ५२ टक्क्यांनी अधिक निरक्षरता जिल्ह्यात दिसून येते. या शिक्षणातील मागासलेपणामुळे रोजगारक्षमता आणि उत्पन्नावर थेट परिणाम होत आहे. शेवटी, आरोग्य विमा कवच केवळ १८ टक्के लोकांकडे आहे, तर महाराष्ट्रात हे प्रमाण ३० टक्के आहे, म्हणजेच ४० टक्क्यांनी कमी संरक्षण मिळते. यावरून आरोग्यविषयक जागरूकतेचा व सामाजिक सुरक्षेचा अभाव स्पष्ट होतो. या सर्व बाबींचा एकत्रित विचार करता, अहिल्यानगर जिल्ह्याने आर्थिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक क्षेत्रात अधिक प्रभावी धोरणे राबविण्याची गरज असल्याचे स्पष्ट होते, जेणेकरून तो राज्याच्या सरासरी पातळीपर्यंत पोहोचू शकेल.

निष्कर्ष

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यातील कामगारांच्या सर्वंकष अभ्यासावरून असे दिसून येते की या कामगारांचे आर्थिक, सामाजिक आणि आरोग्यविषयक जीवनमान अत्यंत मर्यादित आणि अस्थिर स्वरूपाचे आहे. तक्ता १ ते ८ मधील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते की बहुसंख्य कामगारांचे मासिक उत्पन्न ₹१०,००० ते ₹१५,००० या दरम्यान असून, महिलांचे उत्पन्न पुरुषांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या कमी आहे. परिणामी, कामगार वर्गाचा एकूण सरासरी उत्पन्न ₹१३,८०० इतका राहतो, ज्यामुळे त्यांना केवळ मूलभूत गरजा भागवणे शक्य होते. खर्चाच्या वितरणात अन्नधान्य आणि निवास यांवर सर्वाधिक हिस्सा खर्च होतो, तर बचतीचे प्रमाण जवळजवळ शून्य आहे, यावरून आर्थिक सुरक्षिततेचा अभाव स्पष्ट होतो.

कामाचे तासही अत्यंत लांब आहेत. काही कारखान्यांमध्ये कामगार दिवसाला १४ तासांपर्यंत काम करतात, आणि ओव्हरटाइमचे प्रमाणही जास्त आहे. यामुळे उत्पादकता जरी वाढत असली तरी शारीरिक आणि मानसिक थकवा वाढतो. आरोग्याच्या दृष्टीने पाहता, शारीरिक थकवा (६४%), श्वसन समस्या (४७%), आणि अपघात (२६%) या समस्या सर्वाधिक आढळतात, परंतु आरोग्य विमा केवळ १८% कामगारांनाच उपलब्ध आहे. शिक्षणाच्या दृष्टीने, कामगारांच्या मुलांपैकी ५०% मुले फक्त प्राथमिक शिक्षणापर्यंतच शिकतात, तर १०% मुले अजूनही बालकामात गुंतलेली आहेत हा एक गंभीर सामाजिक प्रश्न आहे.

लिंग विषमतेच्या संदर्भात, ७५% महिलांना कमी वेतन, ६०% महिलांना बालसंगोपन सुविधांचा अभाव, आणि ४०% महिलांना लैंगिक भेदभावाचा सामना करावा लागतो. हे आकडे स्त्री-पुरुष समानतेच्या बाबतीत गंभीर अंतर दर्शवतात. अखेरीस, तुलनात्मक विश्लेषणातून स्पष्ट होते की अहिल्यानगर जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरीपेक्षा आर्थिकदृष्ट्या १६% मागे, शिक्षणात ५२% अधिक निरक्षर, आणि आरोग्य विमा कवचेमध्ये ४०% मागे आहे.

सर्व घटकांचा विचार करता, हा अभ्यास दाखवतो की अहिल्यानगर जिल्ह्यातील साखर कारखान्यातील कामगारांना शाश्वत विकास, आर्थिक स्थैर्य, आरोग्य सुरक्षा आणि शैक्षणिक प्रगती मिळवण्यासाठी ठोस सरकारी आणि संस्थात्मक उपाययोजनांची तातडीची आवश्यकता आहे. या क्षेत्रात कल्याणकारी योजना, आरोग्यविमा विस्तार, स्त्री सक्षमीकरण आणि शिक्षणाचा प्रसार या दिशेने काम केल्यास त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत लक्षणीय सुधारणा घडू शकते.

शिफारशी

१. सरकारने साखर कारखान्यातील किमान वेतन पुनर्निर्धारित करून, पुरुष आणि महिलांना समान कामासाठी समान वेतन मिळेल याची खात्री करावी.
२. ऊस हंगाम संपल्यानंतर कामगारांना पर्यायी रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी ग्रामोद्योग, सहकारी संस्था आणि ग्रामीण रोजगार योजना (जसे मनरेगा) यांचा विस्तार करावा.
३. कामगारांसाठी बँक खाते, बचत योजना (उदा. पीएम जनधन योजना, पीएम श्रमयोगी मानधन योजना) यांचा प्रसार करून नियमित बचतीची सवय निर्माण करावी.
४. सरकारी व खाजगी स्तरावर शिष्यवृत्ती, मोफत पाठ्यपुस्तके आणि वाहतूक सुविधा उपलब्ध करून शिक्षणाचा स्तर वाढवावा.
५. साखर उद्योगाशी संलग्न गावांमध्ये बालकाम प्रतिबंधासाठी कठोर अंमलबजावणी आणि जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करावेत.
६. कारखान्यांमध्ये महिला कामगारांसाठी बालसंगोपन केंद्रे, स्वच्छता सुविधा आणि सुरक्षित कार्यपरिसर तयार करणे आवश्यक आहे.

७. सर्व कामगारांना “ईएसआय योजना”, “प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (आयुष्मान भारत)” यांचा लाभ देऊन आरोग्य संरक्षण वाढवावे.
८. कारखान्यांमध्ये दर तिमाहीला आरोग्य तपासणी शिबिरे घेऊन शारीरिक थकवा, श्वसन समस्या आणि अपघातांचे प्रमाण कमी करावे.
९. कामगारांना हेलमेट, हातमोजे, मास्क इत्यादी सुरक्षा साधने अनिवार्यपणे पुरवावी आणि त्यांचा वापर सुनिश्चित करावा.
१०. कामगारांना साखर उद्योगाशी संबंधित तांत्रिक प्रशिक्षण, मशिनरी हँडलिंग, मॅटेनन्स इत्यादी विषयांवर प्रशिक्षण दिल्यास उत्पादकता आणि उत्पन्न दोन्ही वाढतील.
११. निरक्षर कामगारांसाठी सायंकाळी प्रौढ शिक्षण वर्ग सुरू करून साक्षरतेचा स्तर उंचवावा.
१२. कामगारांच्या मुलांना तांत्रिक शिक्षण किंवा आयटीआय प्रशिक्षणासाठी शासकीय अनुदान देण्यात यावे.
१३. जिल्हा स्तरावर स्वतंत्र कल्याण मंडळ स्थापन करून कामगारांच्या समस्या, वेतन, निवास आणि आरोग्यविषयक बाबींची सतत देखरेख करावी.
१४. स्थानिक सहकारी संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून कामगारांच्या सामाजिक कल्याणासाठी उपक्रम राबवावेत.
१५. महिला कामगारांच्या वेतनात लिंगभेद न करता समान वेतनाची अंमलबजावणी करावी.
१६. महिलांना कारखान्यांतील व्यवस्थापकीय आणि पर्यवेक्षक पदांसाठी प्रशिक्षण देऊन सक्षमीकरण वाढवावे.
१७. प्रत्येक कारखान्यात POSH (Prevention of Sexual Harassment) समित्या अनिवार्यपणे कार्यरत असाव्यात.

संदर्भ ग्रंथ

१. पाटील, एन. ए., आणि सावंत, एन. (२०२३). महाराष्ट्रातील साखर उद्योगातील स्थलांतरित कामगारांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती. महाराष्ट्र टाइम्स.
२. देशमुख, एस., आणि रेड्डी, पी. (२०१९). सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची वैयक्तिक आणि सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्ये. द फार्मा इनोव्हेशन जर्नल, १२(१२एस), २०८-४२६.
३. चौहान, एम., आणि सिंग, बी. (२०२२). साखर कारखान्यांचा ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक परिणाम. अनु बुक्स.
४. पाटील, एन. ए. (२०२५). महाराष्ट्रातील साखर उद्योगातील स्थलांतरित कामगारांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती: एक तुलनात्मक अभ्यास. महाराष्ट्र राज्य नियोजन मंडळ अहवाल.
५. व्यवसाय आणि मानवाधिकार संसाधन केंद्र. (२०२५). महाराष्ट्रातील साखर उद्योगातील महिला कामगारांची समस्या आणि उपाय. महाराष्ट्र टाइम्स.
६. न्याय आणि मानवाधिकार संघटना. (२०२२). साखर उद्योगातील महिला कामगारांसाठी समान संधी आणि संरक्षण. न्यायमंच.
७. ग्रामीण भारत ऑनलाइन. (२०२०). महाराष्ट्रातील महिला ऊसतोडणी कामगारांची जीवनस्थिती. ग्रामीण भारत ऑनलाइन.
८. बॉन्सुकरो. (२०२५). महाराष्ट्रातील साखर उद्योगातील महिला कामगारांसाठी मानवाधिकाराचे पालन. बॉन्सुकरो अहवाल.
९. टाइम्स ऑफ इंडिया. (२०२५, ५ फेब्रुवारी). बीडमधील महिला ऊसतोडणी कामगारांसाठी ‘आरोग्य मित्र’ सेवा सुरू. टाइम्स ऑफ इंडिया.
१०. न्याय आणि मानवाधिकार संघटना. (२०२२). साखर उद्योगातील कामगारांच्या आरोग्य समस्या आणि उपाय. न्यायमंच.
११. ऑक्सफॅम इंडिया. (२०२०). महाराष्ट्रातील साखर उद्योगातील कामगारांची आरोग्य स्थिती: एक प्रकरण अभ्यास. ऑक्सफॅम इंडिया अहवाल.
१२. टाइम्स ऑफ इंडिया. (२०२५, ५ फेब्रुवारी). बीडमधील महिला ऊसतोडणी कामगारांसाठी ‘आरोग्य मित्र’ सेवा सुरू. टाइम्स ऑफ इंडिया.
१३. लोकनेते गोपीनाथ मुंडे ऊसतोडणी कामगार कल्याण महामंडळ. (अ.न.). परिचय. महाराष्ट्र शासन.
१४. व्यवसाय आणि मानवाधिकार संसाधन केंद्र. (२०२५). महाराष्ट्रातील साखर उद्योगातील महिला कामगारांची समस्या आणि उपाय. महाराष्ट्र टाइम्स.
१५. टाइम्स ऑफ इंडिया. (२०२५, १९ सप्टेंबर). साखर उद्योग वाचवण्यासाठी ऊस गाळप क्षमता मर्यादित करा: राष्ट्रवादी काँग्रेस (सामाजिक पक्ष) प्रमुख. टाइम्स ऑफ इंडिया.